

УДК 332.5(477)

Володимир Хомяков

Volodymyr Khomiakov

ФОРМУВАННЯ ЛЮДСЬКОГО КАПІТАЛУ: РЕЗУЛЬТАТИ І ТЕНДЕНЦІЇ

HUMAN CAPITAL FORMATION: RESULTS AND TENDENCIES

У статті запропоновано модель формування людського капіталу. Розглянуто впливи технологічних укладів, змін промислових та економічних структур, а також фактори, які викривляють або сприяють підвищенню його цінності.

Ключові слова: людський капітал, освіта, знання, досвід, продуктивність праці, уміння, тренінги, якість життя, охорона здоров'я, інновації, цільова траєкторія довготермінового зростання (ЦТДЗ).

В статье предложена модель формирования человеческого капитала. Рассмотрены влияния технологических укладов, изменений промышленных и экономических структур, а также факторы, которые искажают или способствуют повышению его ценности.

Ключевые слова: человеческий капитал, образование, знания, опыт, производительность труда, умения, тренинги, качество жизни, здравоохранение, инновации, целевая траектория долгосрочного роста.

In the article the model of human capital formation is offered. The influences of technological setups, changes of industrial and economical structures and also the factors, which distort or promote the growth of its value, are considered.

Keywords: human capital, education, knowledge, experience, skill, productivity, trainings, quality of life, health care, innovations, target trajectory of long-term growth.

Постановка проблеми. Поняття людського капіталу є природним розвитком і узагальненням понять людського фактора і людського ресурсу, проте людський капітал є ширшою економічною категорією.

Економічна категорія «людський капітал» формувалася поступово і на першому етапі обмежувалася знаннями і здатністю людини до праці. Причому, тривалий час людський капітал вважався лише соціальним чинником розвитку, тобто витратним фактором, з точки зору економічної теорії. Вважалося, що інвестиції у виховання, в освіту є непродуктивними, витратними. У другій половині ХХ століття ставлення до людського капіталу і освіти поступово кардинально змінилося. Поштовхом до створення теорії людського капіталу стали статистичні дані зростання економік розвинених країн світу, які перевищували розрахунки, що базуються на врахуванні класичних чинників зростання.

Аналіз останніх джерел досліджень і публікацій. Внесок у розвиток сучасної теорії людського капіталу зробили такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як В. Геєць, А. Гриценко [5], А. Чухно [18], Е. Лібанова [24], М. Згуровський [16], Г. Беккер [4], К. Макконнелл, С. Брю [22], Є. Шульгіна [31], Ю. Корчагін [32], А. Кудрін [8], О. Грішнова [7], А. Чубайс [15], М. Клінова [3], С. Глазьев [2], І. Соболева [26], Е. Денісон [11] та ін.

Дослідження Е. Денісона показали, що від 70 до 80 % національного доходу створюється працею. Це дає підґрунтя для висновку, що найбільш важливим економічним ресурсом розвинених країн є люди [11]. Людський капітал (ЛК) – не просто кількість людей, робітників простої праці. ЛК – це професіоналізм, знання, інформаційне обслуговування, здоров'я і оптимізм, законслухняність громадян, креативність і ефективність еліти і т.д.

Г. Беккер [4], мабуть, першим переніс поняття людського капіталу на мікрорівень. Людський капітал підприємства він визначив як сукупність навичок, знань і умінь людини. Він запропонував таке його визначення: *Людський капітал у широкому визначенні – це інтенсивний продуктивний чинник розвитку економіки, суспільства і сім'ї, що включає освічену частину трудових ресурсів, знання, інструментарій інтелектуальної та управлінської праці, середовище проживання і трудової діяльності, що забезпечують ефективно і раціональне функціонування людського капіталу як продуктивного чинника розвитку.* Коротко: *Людський капітал – це інтелект, здоров'я, знання, якісна і продук-*

тивна праця та якість життя [4]. Людський капітал як економічна категорія знаменує собою новий етап у розвитку людини та її праці, коли в одній особі поєднуються і власник знань як основного виробничого ресурсу, і власник умінь їх використовувати в процесі виробництва [18].

Поняття «людський капітал» означає не лише усвідомлення вирішальної ролі людини в економічній системі суспільства, а й визнання необхідності інвестування в людину.

Інвестиції в людський капітал – це будь-яка дія, що підвищує кваліфікацію і здібності, або, інакше кажучи, продуктивність праці робітників. Інвестиції в людський капітал бувають різних видів. Передусім це, звичайно, витрати на освіту, включаючи загальну і спеціальну, формальну і неформальну освіту, підготовку за місцем роботи і т.д. Вони є найочевиднішим, найпоширенішим і, напевне, найважливішим видом інвестицій у людський капітал. Освіта формує працівників, які стають більш кваліфікованими і більш продуктивними. Велике значення також мають витрати на охорону здоров'я. Добре здоров'я – результат витрат на профілактику захворювань, медичне обслуговування, дієтичне харчування і поліпшення життєвих умов – продовжує тривалість життя, підвищує працездатність і продуктивність праці працівників. Насамкінець, витрати на мобільність, завдяки яким працівники мігрують з місць, де відносно низька продуктивність праці, в місця з відносно високою продуктивністю, збільшуючи тим самим результати використання свого людського капіталу. Крім названих вище, відповідно до основних активів людського капіталу, до інвестицій відносять також витрати на пошук економічно значимої інформації, виховання дітей (вкладення в майбутній людський капітал) та ін. [7]. В цілому інвестиції в людський капітал націлені на підвищення продуктивності праці робітників і, відповідно, на збільшення їх заробітної плати і доходів.

Інвестиції в складові ЛК формують його структуру: виховання, освіту, здоров'я, науку, особисту безпеку, підприємницьку здатність, інвестиції в підготовку еліти, інструментарій інтелектуальної праці, інформаційне обслуговування тощо. Далі розглянемо основні елементи цієї структури в історичному аспекті для умов різних країн.

Формування людського капіталу – це процес створення продуктивних здібностей людини за допомогою інвестицій у конкретні процеси її життєдіяльності. При цьому інвестування здійснюється двояко: як вкладення фінансових коштів та ресурсів і як витрати часу та сили, тобто як певні види людської діяльності.

Статистика США надає досить оптимістичну інформацію про збільшення ролі і значення людського капіталу у забезпеченні стабільного економічного зростання (відповідно до цільової траєкторії довгострокового зростання (ЦТДЗ)) і, отже, у забезпеченні зростання життєвого рівня громадян. Українська статистика надає обмежений обсяг матеріалу, а окремі вітчизняні (і російські) фахівці роблять доволі песимістичні оцінки процесу його формування. І не безпідставно.

Так, за нашими розрахунками, в 2011 р., порівняно з 1990 р., випуск вищими навчальними закладами (ВНЗ) України III-IV рівнів акредитації в основному бакалаврів, спеціалістів та магістрів збільшився в 3,9 разу, в той час як за цей же період реальний ВВП країни зменшився на 44 % [14]. За той же період часу чисельність осіб, які отримали ступінь бакалаврів та магістрів у США, зросла на 69 % [20], а реальний ВВП збільшився на 66 %. Це дало можливість американським фахівцям підтвердити тезу Е. Денісона [11] про те, що освіта як один із важливих елементів людського капіталу є ключовим компонентом економічного зростання. За їх розрахунками, за період з 1952 по 2011 рр. освіта забезпечувала більше третини збільшення продуктивності праці. Як видно з наведених вище даних, реалії української економіки характеризуються іншими закономірностями формування людського капіталу, що вимагає додаткових поглиблених досліджень.

Постановка завдання. Результати виконаних досліджень та публікацій дозволяють сформулювати такі висновки:

- 1) людський капітал – головний фактор формування і розвитку інноваційної економіки і економіки знань, а також забезпечення прискореного зростання національної економіки;
- 2) країна, яка зможе сформулювати сучасну ефективну модель людського капіталу, отримає потужні переваги в постіндустріальному світі;
- 3) існують загальнотеоретичні визначення елементів формування людського капіталу [11, 12, 22 тощо], але, на наш погляд, вони недостатньо систематизовані;
- 4) більш освічена робоча сила скоріше здатна знаходити і використовувати найбільш ефективні з відомих виробничих (продуктивних) методів. Освіченість може впливати на прогрес знань. Додаткова освіта сприяє тому, що інтереси людини стають більш різноманітними, вона стає більш

мобільною і краще розуміє можливості працевлаштування. З цієї причини більш освічені люди, порівняно з менш освіченими, мають кращі шанси знайти роботу [11].

Але освіченість слід оцінювати не кількістю дипломів, а адекватною системою освіти, результатами її функціонування. Тому вважаємо, що проблема, пов'язана з формуванням ефективного людського капіталу, для України є актуальною. Однак необхідно додатково вирішити такі задачі:

- 1) узагальнити та систематизувати увесь комплекс внутрішніх і зовнішніх факторів, які визначають умови формування людського капіталу та розробити відповідну модель;
- 2) дати чисельну та якісну оцінку досягнень у формуванні людського капіталу, скажімо, на прикладі США;
- 3) розглянути шляхи вирішення проблем із формуванням ефективної моделі людського капіталу для України.

У роботі використано досвід США, України та Росії. РФ розглядається у зв'язку з тим, що сучасні владні еліти України та Росії схильні сприймати реальним варіант тісного співробітництва обох економік, аж до об'єднання в Митному Союзі.

Виклад основного матеріалу. Вивчення публікацій і результатів досліджень дозволило автору розробити та запропонувати узагальнену модель ЛК з урахуванням максимальної кількості факторів, яка зображена на рис. 1. Модель передбачає формування усіх видів ЛК – індивідуального (в т.ч. підприємницького), суб'єктів господарювання в різних формах промислової та економічної діяльності, а також національного.

Людський капітал формується за рахунок інвестицій у підвищення рівня і якості життя населення, в інтелектуальну діяльність, у тому числі – у виховання, освіту, здоров'я, знання (науку), підприємницьку здатність і клімат, в інформаційне забезпечення праці, у формування ефективної еліти, в безпеку громадян і бізнесу та економічну свободу, а також в культуру, мистецтво та інші складові. Формується ЛК і за рахунок надходжень з інших країн, або зменшується за рахунок його впливу, що й спостерігається поки що в Росії.

Підприємницький ресурс – це творчий ресурс, інтелектуальний ресурс розвитку економіки. Тому інвестиції в підприємницький ресурс – це інвестиції в розвиток ЛК щодо підвищення його конструктивності, креативності та інноваційності.

Вершиною підприємницького національного людського капіталу, на наш погляд, є потенціал елітних груп держав. Для його оцінки Вільям Естерлі [23, с. 77] ввів в обіг такий термін, як «здатність національних інститутів забезпечувати сучасне економічне зростання». Застосувавши це визначення до реалій, наприклад, російського (українського) розвитку останніх півтора століть, можна сказати, що здатність соціально-економічних інститутів цих країн забезпечувати економічне зростання протягом усього розглянутого періоду знаходилася на середньосвітовому рівні.

За результатами наших розрахунків рейтинг державного менеджменту для окремих країн за стобальною шкалою характеризується наступними цифрами [30, с. 35].

Україна		США		Росія		Польща	
1990 р.	2009 р.	1990 р.	2009 р.	1990 р.	2009 р.	1990 р.	2009 р.
25,2	13,3	100	100	39,5	33,2/27*	25,4	39,5

* з урахуванням того, що в 2010 р. 18,9 % ВВП Росії створено нафтогазовим сектором [Башмаков, лауреат Нобелівської премії // Вопросы экономики. – 2011. – № 3. – С. 20–39].

Як видно з наведених даних, відносний рейтинг державного менеджменту за період з 1990 по 2009 рр. в Польщі збільшився в 1,56 разу, в Україні та Росії зменшився відповідно в 1,9 та 1,2 разу. Результати цих досліджень підтверджуються (ілюструються) далі (динаміка ВВП на одну особу).

Національний людський капітал – людський капітал країни, який є складовою частиною її національного багатства [31]. Національний людський капітал включає соціальний, політичний капітал, національні інтелектуальні пріоритети, національні конкурентні переваги і природний потенціал нації.

На рис. 1 базовими в процесі формування та збереження ЛК визначено діючі економічні моделі, типи суспільства (індустріальне, постіндустріальне) та типи економіки (класична, «нова», знань, «понаднова»). Це можна проілюструвати результатами досліджень, представлених у роботах [11, 31, 32] та автора цієї статті.

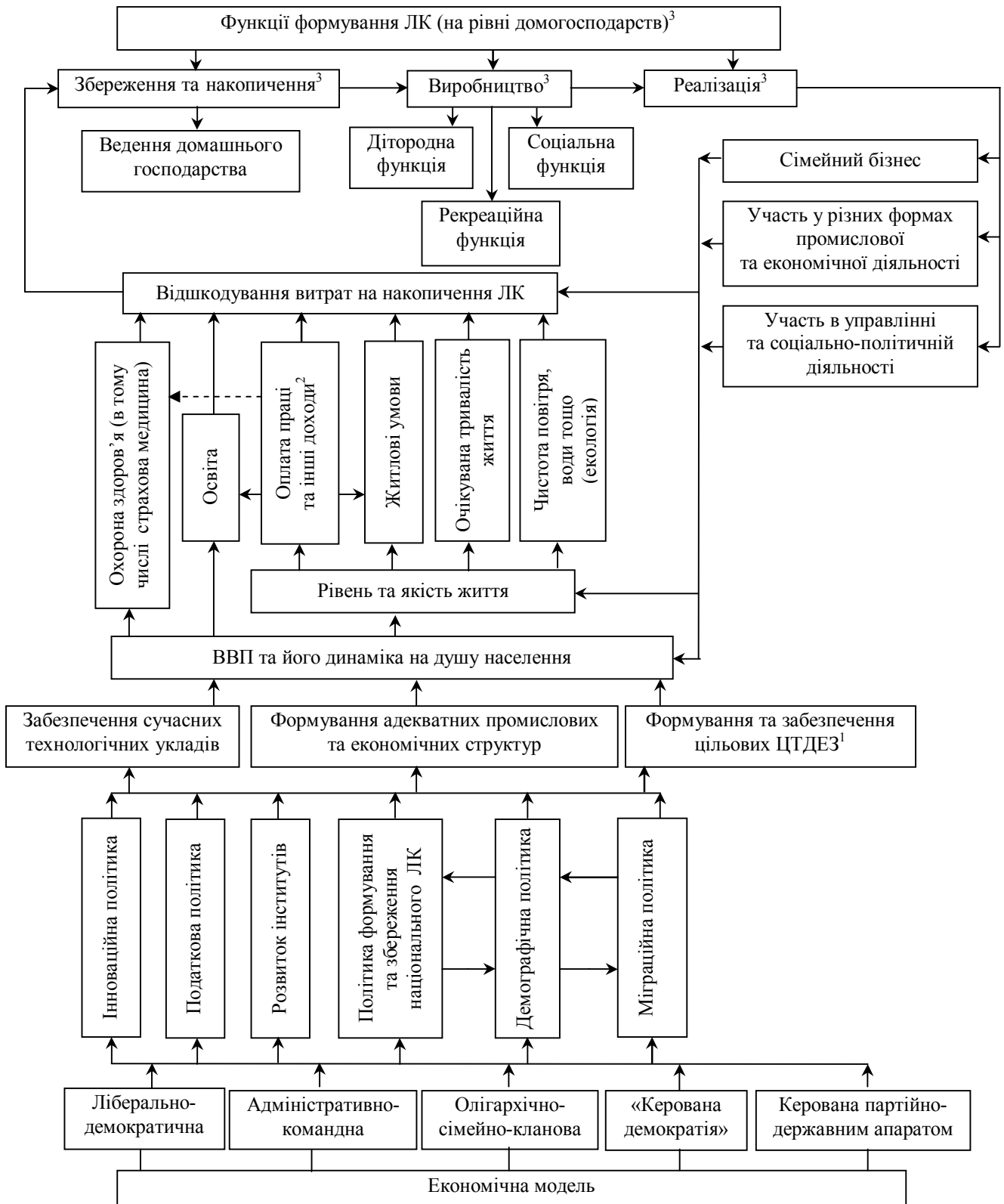

Рис. 1. Модель формування людського капіталу (ЛК)

¹ – цільова траєкторія довгострокового економічного зростання;

² – пенсії, відсотки, дивіденди тощо;

³ – за даними [12].

Джерело: розроблено автором.

Кожній економічній моделі притаманні свої, відмінні від іншої, політики: податково-амортизаційна, на базі формування підходів до цінності та якості людського життя, інноваційна, демографічна, міграційна тощо.

В результаті їх практичного здійснення забезпечуються або не забезпечуються: висока вартість ЛК, ефективні структурні перетворення, технологічні уклади більш високого рангу, досягнення ЦТДЕЗ, прийнятний рівень ВВП на душу населення, достатній рівень та якість життя всіх членів суспільства, ефективні освіта, наука та охорона здоров'я.

Далі розглянемо зазначені особливості формування ЛК.

Багато фахівців стверджують, що в XXI столітті конкуренція відбуватиметься не тільки за джерела сировини, включаючи нафту та газ, і навіть не за ринки збуту, а, передовсім, за робочу силу. З огляду на професійно-освітній рівень української робочої сили, вона має розглядатися як найважливіша конкурентна перевага країни. За даними Е. Лібанової [24], в Україні за період з 1999 по 2007 рр. доволі помітно знизилась питома вага у загальній чисельності працюючих професіоналів (з 15,7 до 12,0 %) і операторів та складальників устаткування і машин (з 15,8 до 12,8 %), інструментальників (з 13,4 до 12,0 %), кваліфікованих аграріїв (з 3,1 до 1,5 %). Меншою мірою, але все ж знизилася частка професіоналів і технічних службовців. Загалом частка кваліфікованих працівників індустріального сектора зменшилася з 62 до 52,6 %. Натомість істотно – з 16,9 до 25,4 % – зросла питома вага представників найпростіших професій. Також збільшилася (з 10,9 до 13,2 %) частка працівників сфери обслуговування і торгівлі, кваліфікація яких у більшості випадків залишає бажати кращого.

Отже, за доволі тривалий (восьмирічний) період економічного зростання у структурі зайнятих в Україні відбулося зменшення питомої ваги кваліфікованих працівників і зростання частки працівників низької кваліфікації.

Що стосується США, то аналогічні показники за період з 1950 по 1970 рр. характеризуються наступними даними (Statistical abstract of the United States, 1970, p. 225). Частка спеціалістів високої та середньої кваліфікації в самодіяльному населенні США збільшилася за 20 років (1950 – 1970 рр.) з 7,5 до 14,4 %, або майже в 2 рази. У зв'язку з докорінними змінами в об'єктивних факторах виробництва змінилися функції людини в трудових процесах, стала затребуваною робоча сила більш високої виробничої кваліфікації. Так, збільшилася потреба у технічних висококваліфікованих робітниках для обслуговування і ремонту сучасних складних машин та устаткування.

Упродовж останніх трьох десятиліть працівники постали перед викликами ринку робочої сили. Комп'ютери і роботи виконують прості роботи, знищуючи потребу в працівниках у різних галузях виробництва. Крім того, досягнення в комунікаційних технологіях та низькі транспортні витрати дають змогу виконувати операції з виробництва товарів у країнах з низькою заробітною платою. США потребують інвестицій у кваліфікацію своєї робочої сили, щоб забезпечити ефективну конкуренцію на глобальному ринку висококваліфікованої робочої сили, особливо при виробництві кінцевої продукції [1].

Результати діяльності в сфері освіти накопичуються у вигляді фонду знань населення і робочої сили. За останні чотири десятиліття витрати на освіту і виробничу підготовку в США зростали в півтора разу швидше, ніж вкладення в основний капітал, і в теперішній час за своїм обсягом наближаються до рівня вкладень в обладнання. Судячи з наявних оцінок, зростання рівня освіти і виробничої підготовки сукупної робочої сили значно випереджає зростання матеріальних елементів продуктивних сил. *Кумулятивні суспільні витрати на освіту населення (що можна назвати вартістю людського капіталу) зросли за період 1950 – 1967 рр. відносно накопиченого речового національного багатства США з 35 до 48 %.*

Вартість національного людського капіталу країн світу, за оцінкою спеціалістів Світового банку, на початку XXI ст. становила в США 77 % національного багатства, в Китаї – 77 %, у країнах ЄС – 78 %, в Бразилії та Індії – 58 %, в Росії – 50 %. Вартість російського національного людського капіталу знижувалася за останні 20 років у зв'язку з низькими інвестиціями в нього і деградацією освіти, медицини, науки. Тому оцінки російського ЛК є завищеними, які, до того ж, не перевищують показники США 1960-х років (див. вище). Як видно з наведених даних, сучасна вартість російського людського капіталу знаходиться, порівняно з американським, на рівні 1960 – 1970-х років.

У світовій економіці відбувається зміна технологічних укладів (ТУ). Світ поступово переходить до шостого та сьомого ТУ. В результаті – нова якість життя. Складовими серцевини шостого ТУ можна вважати нанотехнології, біотехнології, інформаційно-комунікаційні технології та технології нових матеріалів. Розвиток нового ТУ спостерігається впродовж останніх 10-15 років. Завдяки новим науковим досягненням, за оцінками різних вчених, у 2020 – 2030-х роках відбудеться нова науково-технічна революція, яка приведе до радикальних змін в економічній та соціальній сферах на Землі.

Використання в економіці застарілих технологічних укладів значною мірою пояснює недостатній рівень конкурентоспроможності українських підприємств. Розглянемо проблему дещо детальніше.

Розглянемо взаємозв'язок ТУ та притаманних їм прийомів і методів, базуючись на порівняльному аналізі впливу ринкових та адміністративно-командних механізмів.

Таблиця 1

Темпи щорічного приросту ВВП США, у % за періодами

1905-1919 рр.	1919-1929 рр.	1929-1940 рр.	1940-1950 рр.	1950-1973 рр.	1973-1982 рр.	1982-2001 рр.	2001-2009 рр.	2010-2014 рр.
3,61	3,56	1,39	4,46	4,12	2,63	3,34	1,94	2,54

Період 1950 – 1973 рр. характеризувався стабільними мінімальними цінами паливно-енергетичних ресурсів і розгортанням впровадження в США п'ятого технологічного укладу. В цей час енергоемність національної економіки залишалася практично без змін. У 1973 – 1982 рр. світові ціни на нафту зросли з 3,88 дол./бар у 1973 р. до 35,3 дол. у 1981 р. та до 33,8 дол. у 1982 р., або в 10,5-11,0 разів. Однак, оскільки більшість резервів енергозбереження лежали на поверхні, то в результаті цінових шоків вони були досить швидко задіяні. Крім того, щорічний приріст виробництва комп'ютерів та електронної продукції (атрибутів 5-го ТУ) досягав 20 %, а інформаційних послуг – 5,7 % на рік.

За деякими оцінками, приблизно 80 % основних нововведень п'ятого ТУ були впроваджені до середини 1980-х років. У кінці 1970-х – на початку 1980-х років (в США) відбувалася структурна перебудова економіки, яка була обумовлена заміщенням четвертого ТУ п'ятим і супроводжувалася різким інноваційним стрибком. З кінця 1980-х років п'ятий ТУ стає домінуючим локомотивом економічного розвитку.

Особливістю поширення п'ятого ТУ був виключно високий темп підвищення ефективності його ключового фактора. Швидке зниження вартості одиниці обчислювальної потужності (кожні 2-3 роки змінювалося покоління обчислювальної техніки, а потужність комп'ютерів подвоювалася кожні 18 місяців) ускладнює вимір зростання цього ТУ показниками виробництва товарів-представників його ядра (інтегральних схем, обчислювальної техніки та інформаційно-комунікаційного устаткування). Розвинута економіка, якою є економіка США, за рахунок періодичного засвоєння все більш ефективних технологій широкого використання (ТШВ), ілюструє незначну залежність від динаміки світових цін на нафту.

В. Полтерович [34] впевнений, що у країні, яка розвивається, єдина перевага перед розвиненими економіками – «перевага відсталості»: можливість запозичення уже створених ними інститутів, методів управління і технологій виробництва. Інновації – дороге задоволення. Запозичувати – набагато дешевше.

Простежується чітка аналогія кризи 2008 – 2009 рр. з Великою депресією 1930-х років. До її початку, як відомо, промисловість США зростала високими темпами. Тоді зростання спиралося на нові методи господарювання (тейлоризм¹, фордизм², впровадження наукового та адміністративного менеджментів тощо), масове виробництво радіоприймачів, електропобутових приладів і автомобілів.

Сьогодні в Україні за таким показником, як випуск продукції вищого технологічного укладу – п'ятий та шостий – становлять близько 4 %, причому шостий технологічний уклад, що визначає перспективи високотехнологічного розвитку у майбутньому, в нашій країні майже відсутній (менше 0,1 %).

¹ Тейлор вважав, що висока заробітна плата і низькі витрати є основою хорошого управління, дають можливість сформулювати його загальні принципи, зберегти ці умови навіть у найбільш складних обставинах [31].

² Форд вважав, що робітники є такими ж учасниками бізнесу, як менеджери і власники капіталу, отже, вони повинні мати свою частку у прибутках.

На заводах Форда швидко зростала продуктивність праці. Так, якщо в 1910 р. на збирання одного авта витрачалося 12,5 год., то в 1920 р. – всього 1 хвилина, а вже в 1925 р. одне авто сходило з конвеєра кожні 10 секунд.

Видатна заслуга Генрі Форда полягала в тому, що він на практиці довів, що вихід з економічної кризи повинен базуватися на підвищенні купівельної спроможності населення, а джерелом купівельної спроможності може бути пристойна заробітна плата. Багатьом відомий такий вислів Генрі Форда: «Усі думають, що моя мета – виробляти автомобілі, але вони глибоко помиляються. Моя мета – піклуватися про людей, які у мене працюють, а якщо вони виготовляють автомобілі, то це – не моя провина».

Після розвалу Радянського Союзу відбулося значне уповільнення темпів технологічного прогресу в країнах, які входили в його склад.

Розширення п'ятого ТУ в Росії та Україні має наздоганяльний імітаційний характер. Швидке поширення основних галузей п'ятого ТУ відбувається на імпортній технологічній базі. Про прийняття керівництвом Росії наздоганяльної моделі на основі запозичення новітніх ідей, техніки та технології свідчить створення інноваційного центру в Сколково. Як і в 1930-ті роки, Росія фактично йде шляхом запозичення технологій³.

Як показують статистичні дані, промисловість СРСР в 1930-х роках зростала на злочинах сталінської індустріалізації. Заводи були побудовані руками в'язнів-рабів, обладнання куплене на гроші, виручені від продажу відібраного у голодуючих селян зерна, а директорами поставлені неосвічені комісари. На витрати не зважали. Віддача від інвестицій падала увесь час і стала нульовою у 80-х роках. Найголовнішим досягненням СРСР є те, що СРСР був світовим науковим лідером у 1960 – 1970-ті роки. Другим цивілізаційного рівня досягненням є космічна експансія СРСР у 1960 – 1980-ті роки. У 1991 р. СРСР розпався і перестав існувати як цивілізаційне утворення. Наукове лідерство втрачено разом із самою наукою.

Слід взяти до уваги, що організація радянського суспільства, усі його мікро- та макроструктури, навіть порядок проведення свят і організація особистого дозвілля – було підпорядковано військовим. Вони ж фактично керували наукою. Жодне нове спрямування науки в СРСР не було визнано тоді, коли воно починало розвиватися на Заході. Тільки, коли військові сурмили про тривогу з приводу того, що країні загрожує військове відставання, вживалися відповідні заходи. Так, змирилися у фізиці з теорією відносності і з квантовою теорією – без них не можна було зробити атомну бомбу. Заради військової автоматики та систем самонаведення змирилися з кібернетикою. Відомо також, що саме лист групи генералів послужив причиною усунення Т. Д. Лисенка: заборона генетики і оголошення її буржуазною псевдонаукою призвели до значного відставання у виготовленні бактеріальної зброї [28].

Одним із основних досягнень було створення ракетно-космічної техніки, апогеєм яких став запуск штучного супутника Землі в 1957 р. Коли СРСР відправив у космос перший в історії штучний супутник Землі, на Заході був шок. Суспільство США вимагало у президента розслідування причин, чому їх країна, найбагатша в світі, відстала в такій престижній справі, як освоєння космічного простору. Була створена авторитетна комісія, яка дійшла висновку: причина успіхів СРСР – у радянській системі освіти. В 1950 р. СРСР витратив на її потреби 10 % національного доходу, США – тільки 4 %.

США розробили програму створення 100 центрів наукової переваги над СРСР. Вперше урядовий бюджет став цільовим порядком виділяти великі кошти на освіту. За період з 1950 по 1980-й рр.

---

³Форсована індустріалізація в СРСР здійснювалася в роки перших п'ятирічок значною мірою за рахунок одержання західних технологій. Побудовані з технічною допомогою західних фірм підприємства стали базою розвитку вітчизняної промисловості, поширення передового досвіду і підготовки кадрів.

Такі найбільші в Європі підприємства, як Дніпрогес, Сталінградський і ряд інших тракторних заводів, Магнітогорський металургійний комбінат, Нижегородський (Горьковський) автозавод були підприємствами американського типу та походження. *Саме американські фірми здійснювали індустріалізацію СРСР* [30, с. 42].

Американські спеціалісти не могли збагнути, чому їм підсовують новачків, а тих, хто набрався бодай якогось досвіду, майже одразу переводять до іншої установи. Ці причини пояснювалися рішенням радянського керівництва прогнати через співпрацю з американцями якомога більше молодих спеціалістів, щоб вони набралися досвіду та культури проектування (пізніше це було визначено як «training»).

Половина обладнання вироблялося в Німеччині в основному за американськими специфікаціями. Як відомо, за умовами Версальської мирної угоди Німеччині було заборонено створювати військову промисловість. Щоб обійти цю заборону та зберегти потенціал військової промисловості, Німеччина почала співпрацювати з Радянським Союзом. Це співробітництво, наприклад, у галузі авіації почалося з організації в 1923 році авіаційного виробництва після видачі концесії фірмі «Юнкерс» на виробництво в СРСР літаків і двигунів.

Велику роль відіграла організація в 1925 році секретної авіашколи для німецьких пілотів у місті Липецьк, де вони до 1933 р. тренувалися разом з радянськими авіаспеціалістами під керівництвом німецьких інструкторів. У липецькому центрі випробовувалися також найважливіші зразки німецької військової техніки. Ця школа дозволила Німеччині зберегти і розвинути свій науково-технічний потенціал, а радянська сторона змогла ознайомитися з найновішими досягненнями в галузі авіабудування та вивчити німецький досвід військового використання авіації.

В подальшому авіаційна промисловість СРСР розвивалася самостійно і досягла високого рівня. Існує точка зору, що така взаємодія з Німеччиною пояснює, з одного боку, страшенні втрати військової техніки та людей у перші місяці війни, а з другого, є одним із факторів поразки Німеччини у війні.

витрати на освіту США зростали втричі швидше, ніж національний дохід, і досягли 12 % його загальної суми. Радянський Союз же був однією з розвинених країн світу, в якій за період з 1950 по 1980-й рр. витрати на освіту відставали від зростання національного доходу і скотилися до 7 % від його обсягу. Країна розгубила престиж сфери народної освіти. Вже в 1970 – 1980-і роки СРСР почав втрачати позиції в інноваційному змаганні.

В результаті незбалансованого розвитку та *ігнорування фактора формування людського капіталу* Радянський Союз став хронічно відставати за багатьма параметрами, особливо в науково-технічному напрямку від розвинених країн світу.

Після 1986 р. країна опинилася в залежності від західних технологій і зерна, вона все більше відставала, марно намагаючись зберегти велич понаддержави.

Росія залишалася великою космічною державою протягом двох десятиліть, і тільки в світлі останніх подій цей статус похитнувся⁴. Ракети і супутники не долітають до орбіти, а Росія зазнає серйозних фінансових і стратегічних втрат. При цьому навряд чи справа полягає в недостатньому фінансуванні. Дефіциту грошей нема, зате очевидна нестача кваліфікованих кадрів.

Нагадаємо, що Міжнародна космічна станція (МКС) була створена за участі США, Японії, Канади, Росії і Євросоюзу (в якому основним учасником цього проекту була Німеччина) у 1998 р. В цілому на проект було витрачено близько 100 млрд. дол. До складу станції входять 14 основних модулів, із них п'ять російських і сім американських. Європейське космічне агентство і Японія встановили по одному модулю.

Мало статися кілька авіакатастроф з людськими жертвами, щоб зняти з польотів літаки ТУ-134 і ЯК-42 з 40-річним терміном експлуатації і з застарілими обладнанням та приладами, але досі літають АН-24, теж 40-річної давності, з якими також відбуваються часті аварії.

2 червня 2013 р. впав «Протон-М» з трьома супутниками через 17 секунд після старту з космодрому Байконур. 16 травня 2014 року «Протон» з найбільш потужним російським супутником впав на 10-й хвилині польоту.

У величезній країні, якою є Росія, майже всі предмети тривалого споживання завозяться з-за кордону. Більше половини імпорту становлять сьгодні машини і обладнання, а в експорті з Росії виробу машинобудування займають лише кілька відсотків [33]. Навіть у торгівлі з Китаєм частка машин та обладнання в експорті зменшилася з 25,3 % в 1999 р. до 4 % у 2010 р., в той час, як імпорт такої продукції з Китаю збільшився до 35,7 %.

Але ж протягом десяти років під час економічного підйому 1999 – 2008 рр. Росія просто купалася у валюті! Одна лише сума експортної виручки за ці роки перевищила 2 трлн. дол., з яких більше 1,5 трлн. – подарунок світового ринку внаслідок підвищення експортних цін на паливо, сировину, напівфабрикати і матеріали, що експортуються з Росії в інші країни. Навіть частини цих коштів за очі вистачило б, щоб вивести країну на передові позиції з науки, освіти, охорони здоров'я, біотехнологій.

На сьогоднішній день обсяг витрат на НДДКР в Росії приблизно в 3,5 рази нижчий рівня 1990 – 1991 рр. Спостерігається різке падіння престижу професії вченого. За даними соціологічних опитувань, професія вченого є престижною за оцінками лише 9 % жителів Росії. У той час як в США в 2002 р. професія вченого була найпрестижнішою: 51 % населення назвали цю професію найвищою мірою престижною, 25 % – вельми престижною і 20 % – престижною.

Інноваційна активність реального сектора в Росії надзвичайно низька: розробку і впровадження технологічних інновацій здійснюють приблизно 5 % промислових підприємств (в розвинених країнах 80-87 %).

Із змінами технологічних укладів синхронно відбувалися зміни в промислових та економічних структурах і вимогах до людського капіталу.

Динаміку структурних перетворень в економіці розглянемо на прикладі США. Всього можна виділити три етапи. Перший етап завершився в 1905 р., коли частка американських сільськогосподарських робітників вперше стала меншою частки зайнятих у промисловості.

Другий етап завершився в 1955 р., коли кількість зайнятих у промисловості США вперше зрівнялася з кількістю зайнятих у сфері інформації – в освіті, засобах інформації, видавничій сфері, програмному забезпеченні, банках даних, консультаційних послугах тощо.

Для третього етапу характерним був випереджальний розвиток наукомістких галузей (приладобудування, електроніки, робототехніки) та уповільнений розвиток, а то й закриття старих підпри-

⁴ <http://top.rbc.ru/economics/06/10/2011/618920.shtml?print>

емств базових галузей промисловості. В третьому етапі економічного розвитку можна виділити два періоди. Перший включає, поряд з інтенсивним розвитком наукомістких галузей, тенденцію технічного переоснащення базових галузей на новій технологічній базі. Його можна назвати періодом «реіндустріалізації». Другий період третього етапу починається приблизно з 1985 р., коли капітальні вкладення в наукомісткі галузі промисловості перевищили рівень інвестицій у ненаукомісткі галузі. Суспільство в цей період отримало назву інформаційного.

Окремі спеціалісти стали вважати його навіть періодом «деіндустріалізації». Однак, як показують наші оцінки сучасного економічного розвитку, з початку ХХІ ст. відбувається підвищення ролі промисловості в світі. Відбувається формування нових галузей промисловості, пов'язаних, наприклад, із переробкою відходів електронних, електричних виробів, транспортних засобів, включаючи літаки, тощо.

Об'єктивні структурні зміни формують вимоги, відмінні від попередніх етапів, до якості, структури та видів людського капіталу, в тому числі через зміни в системі освіти, перепідготовки кадрів та їх мотивації. В 1990-х роках частка інженерних кадрів у загальній чисельності зайнятих спеціалістів з вищою освітою становила більше 40 %, економістів – менше 10 %.

Після розвалу Союзу зміни в співвідношенні студентів інженерних та економічних спеціальностей у більшості пострадянських республік почали відповідати стану справ у країнах з розвинутою економікою. Але через деякий час стало зрозумілим, що економічні, правові та інші спеціалісти не є затребуваними. Це пояснюється консервацією старих промислових та економічних структур. Так, в 2013 р. кількість малих підприємств у Росії скоротилася, за даними віце-прем'єра РФ, на 12,5 % і знизилася до рівня 2008 р.⁵ Це призвело до того, що потреба, скажімо, в економістах підприємств стала зменшуватися. Тому сьогодні найвище безробіття в Росії – серед випускників економічних, юридичних факультетів [37].

Частка обсягів реалізованої малим бізнесом продукції в національній економіці США за останні 20 років становила в середньому 50 %, а кількості зайнятих – 47-50 %. Малий бізнес, як вважає керівництво США, на відміну від українського, є фундаментом американської економіки і має велике значення для економічного зростання та створення нових робочих місць. В середньому на одне мале підприємство США припадало з 1992 р. по 2010 рр. 8,8 працівників. Зрозуміло, що кожне таке підприємство потребує економічного, бухгалтерського, маркетингового забезпечення тощо.

Частка обсягів реалізованої малими підприємствами України продукції зменшилася з 18,8 % у 2006 р. до 13,11 % у 2011 р., у фінансовій діяльності – з 8,6 до 5,9 %, в торгівлі – з 27,3 до 20,0 %, в промисловості – з 5,1 до 4,0 %. Цей період в Україні характеризувався змінами умов оподаткування і не завжди на користь малого бізнесу. Крім того, слід відзначити, що мале вітчизняне підприємництво фактично не інтегроване у великий бізнес, що не дозволяє отримувати синергетичні ефекти. Як показали наші дослідження [30, с. 22–23], промислова та економічна структури США забезпечують переважне використання п'ятого-сьомого, а України – третього технологічного укладу. Крім того, олігархічно-кланова модель економіки з переважанням у виробництві та зайнятості великих підприємств і надмірна концентрація власності та грошових потоків в руках невеличкої купки «обраних» не сприяє формуванню демократичного (громадянського) суспільства, в тому числі гальмує впровадження демократичної виборчої системи.

Фактори, які впливають на викривлення оцінки показника людського капіталу: блатні зв'язки (клієнталізм), «дисертаційна пастка», захоплення інститутів, голландська хвороба, ігнорування людського фактора, тіньова економіка, корупція.

Дисертаційна пастка – система створення ринкової «індустрії» підготовки вченими дисертацій для політиків і бізнесменів, які прагнуть з їхньою допомогою підвищити свій імідж. Проте тут варто вести мову вже не стільки про «купівлю» наукових ступенів, скільки про «купівлю» дипломів (від бакалавра до доктора наук), адже в сучасних умовах відбувається нівелювання престижу вищої освіти взагалі [6]. Цю тезу підтримує і академік НАНУ В. Геєць: «А скільки сьогодні у нас «вчених» із ступенем, які ніколи наукою не займались, наукових книг не читали, у бібліотеках не працювали і щиро не розуміють, як можна працювати над дисертацією у 150 сторінок тексту 3 і більше років, але вже приходять до керівництва науковими колективами із своїми уявленнями про науку і «своїми» кадрами. Якщо ці тенденції переважатимуть, то ніякого майбутнього у нашої держави не буде [5].

⁵ <http://rbcdaily.ru/politics/562949990535352>

Професор Оксфорду Шляпентох (1986 р.) сформулював тезу про «приватизацію» суспільного життя в Радянському Союзі в 1960 – 1970 рр.: соціальні зв'язки набували форми сімейно-родинних та «блатних», які передбачали включення в структуру домашнього господарства людей, здатних допомогати придбати дефіцитні товари та послуги [23].

Сьогодні ідеї Шляпентоха отримали назву «клієнталізм» – поширеність неформальних олігархічно-бюрократичних кланів, що базуються на патрон-клієнтських відносинах. За даними роботи [36], приблизно 84 % росіян вважають особисті зв'язки найкращим способом досягти чогось у житті. В таких умовах отримати хорошу роботу можна, перш за все, маючи зв'язки і знайомства (66,1 %). Особисті зв'язки (блат) в Росії активно використовує «певне соціальне коло» (10-14 % населення), як правило, благополучні верстви, переважно з метою кар'єри і доступу до впливових осіб у бізнесі і державних органах.

Нерідко в країнах з перехідною економікою має місце захоплення інститутів правосуддя, захисту власності і контрактів, державного регулювання вузькогруповими інтересами з метою отримання власної вигоди за рахунок суспільства. Захоплення, скажімо, правосуддя викривляє економічні стимули і позбавляє економіку джерел зростання, знижує привабливість масштабних та довготермінових проектів, а також створює перепони зростанню малого бізнесу і виштовхує його у неформальний сектор [35].

Поставлені державою на голодну пайку «служиві люди» (військові, робітники міліції, судів, прокуратури), а також вчені, лікарі, вчителі виживали, як могли. Зокрема, військові нерідко стали торгувати зброєю, стражі порядку поринули у хабарництво. Багато хто з лікарів, учителів і навіть вчених також стали шукати шляхи як легального, так і нелегального підробітку. На несправедній приватизації виросла і армія корумпованих чиновників, і небувалий ще в історії за економічною міццю (потужністю) та зв'язками з представниками органів правопорядку, а в окремих випадках і самої влади – організований кримінал.

В роботі [30, с. 21] встановлено, що чим більші запаси природних ресурсів, тим менший шанс, що в країні буде демократичний режим.

Голландська хвороба – це ефект, який виникає в результаті того, що в одній або декількох галузях економіки починається стрімкий розвиток, який приводить до серйозного зміцнення валютного курсу. В результаті ці, здавалося б, сприятливі для економіки події призводять до серйозних проблем. Голландська хвороба найчастіше виникає в разі відкриття великих родовищ корисних копалин.

Голландська хвороба завдає шкоди економіці. Внаслідок того, що корисні копалини (особливо якщо йдеться про паливні ресурси) коштують на світовому ринку дуже дорого, держава починає експорт цих ресурсів на світовий ринок, у результаті чого починається серйозний приплив іноземної валюти в країну. Збільшення валютних резервів приводить до зміцнення як номінального, так і реального курсу національної валюти. І з цього моменту починають спостерігатися негативні ефекти:

- 1) внаслідок підвищення курсу власної валюти ціна імпорту для країни знижується. Через це збільшується кількість імпортованої продукції;
- 2) через те, що видобувний сектор тепер здається більш прибутковим, починаються структурні зміни в економіці – розпочинається занепад переробної промисловості;
- 3) приплив валюти стає причиною зовнішнього поліпшення життя, зокрема, збільшення доходів населення (тут відіграє роль вже політичний чинник – уряд з метою забезпечити собі популярність намагається підвищити зарплати, не думаючи про те, що вони не підтверджені реальним зростанням економіки).

Радянській політичній системі була притаманна тяжка вада – ігнорування потреб людини та взагалі людського фактора. Вона характеризувалася несприйняттям ідей тейлоризму, фордизму тощо про необхідність максимальної мотивації працівників до високопродуктивної праці. Це проявлялося в регулярних зниженнях мільйонів людей під час воєн, голодоморів, «чисток» тощо, що можна простежити, аналізуючи динаміку чисельності населення та рівень його добробуту.

Одним із основних чинників економічного зростання є наявність та якість людських ресурсів (носіїв людського капіталу). Спочатку про чисельність населення та її динаміку (табл. 2).

З 1917 по 1923 рік померло 29,5 млн. осіб. Приблизно половина з них – жертви громадянської війни. З 1929 по 1933 рік померло 18,4 млн. осіб, приблизно половина з них – жертви репресій. З 1934 по 1938 рік померло 9,6 млн. осіб.

Таблиця 2

Динаміка чисельності населення США, СРСР, України та Росії

Роки	США		Україна		СРСР		Росія	
	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%	млн. осіб	%
1913	96,4	100	27,2	28,2	159,2	165	89,9	93,3
1922	109,0	100	26,23 31,2 ¹	24,1 28,6	136,1	125	87,8	80,55
1926	115,5	100	29,0 33,1 ¹	25,1	147	127	...	...
1929	124,8	100	(30,0) 34,6 ¹	...	152,3	122	...	...
1930	123,1	100	(30,3) 35,1 ¹	...	154,0	125	...	...
1937	129	100	(31,0) 40,0 ¹	...	170,0	131	...	...
1938	129,8	100	... 40,5 ¹	...	170,6	131	...	...
1939	131,1	100	34,5 ¹ 41,2 ¹ 32,5 ² 40,5 ³ 49,2 ³¹	26,3 ¹ 24,8 ² 30,9 ³	170,6 ² (190,7) ³	130 ² 145,5 ³	...	...
1940	132,12	100	41,9 ³ 49,9 ¹	31,7 ³	194,1 ³	147	110,1	83,4
1941	133,4	100	42,6 ¹ 52,4 ¹	31,9 ¹	198	148	...	...
1950	152,3	100	48,6 ¹ 59,9 ¹ 36,6 ³	31,9 ¹ 24,0 ³	178,5 217 ¹	117 142	...	...
1959	177,83	100	41,87 68,5 ¹	23,5	208,82	117,4	117,53	66,1
1962	186,5	100	42,33	22,7	219,7	118	122,1	65,5
1965	194,3	100	45,1	23,2	229,6	118	...	...
1970	205,1	100	47,1	23,0	241,7	118	130,1	63,4
1975	216,0	100	48,8	22,6	253,3	117	133,7	61,9
1980	227,2	100	49,95	22,0	264,5	116	138,4	60,9
1985	237,9	100	50,8	21,4	276,3	116	143,1	60,2
1990	246,6	100	51,8 109 ¹	20,8	290 407 ¹	116	149 230 ¹	59,7
2010	318	100	46	14,5	-	-	140	44
2050	404	100	40	10	-	-	116	29

Джерела: «Ежегодник большой Советской энциклопедии», 1975 – 1990 гг.; Народне господарство УРСР в 1969 р.; Статистичний щорічник України. 1990 – 2013 рр.

¹ – за умови природного приросту населення;

... – дані відсутні;

² – в кордонах до 17.09.1939 р.;

³ – в кордонах після 17.09.1939 р.;

³¹ – в кордонах після 17.09.1939 р. за умови природного приросту населення.

В 1930-х роках в СРСР репресували саме інтелектуалів, воєначальників і менеджерів вищої ланки. Чистки в армії призвели до того, що на початок війни половина командного складу, особливо вище командування ротою, була знищена. І уже на третій місяць військових дій більше 5,5 млн. радянських солдат виявилися в німецькому полоні.

Середній темп приросту населення за період з 1913 р. по 2010 рр., %

	США	СРСР ²	Україна	Росія
1913 – 1990 рр.	1,23	0,72	0,84 ¹ 1913 – 1939 1939 – 1990 0,69 0,48	0,61
1990 – 2010 рр.	1,28	-	-0,50	-0,31

¹ – у 1939 р. до України були приєднані Західні області (8,0 млн. осіб); до СРСР – території з чисельністю 20,1 млн. осіб; ² – показник більший, ніж по Росії за двома причинами: у 1939 р. були приєднані Західні області України, Білорусі, Бессарабії тощо (20,1 млн. осіб); приріст населення середньоазійських республік був набагато більшим, ніж у Росії; на динаміку населення Росії після 2013 р. буде впливати силове приєднання Українського Криму з населенням 2,5 млн. осіб у березні 2014 р., відповідно зменшилось населення України.

Якби приріст населення в СРСР був на рівні 1950 – 1970 рр. (1,52 % на рік), то населення країни в 1990 р. становило б 507 млн. осіб, замість 290 млн. осіб (гіпотетичні демографічні втрати становили 217 млн. осіб, або 43 %). При прирості населення України, характерному для періоду 1950 – 1970 рр. (1,27 % на рік), на період 1913 – 1990 рр. його чисельність у 1990 р. становила б 71,8 млн. осіб та перевищувала б фактичну на 20 млн. осіб, або майже на 39 %.

Стабільне зростання населення СРСР за період з 1950 по 1990 рр. пояснюється тим, що природний приріст населення в середньоазіатських республіках був більшим, ніж в Росії, Україні, Білорусії в 2,1 разу.

Зменшення населення України та Росії після 1992 р. пояснюється, по-перше, різким падінням реальної заробітної плати (див. далі), а по-друге, після зростання її рівня в кінці першого десятиліття ХХІ ст. – зниженням народжуваності порівняно з рівнем смертності. Патрік Бьюкенен у своїй книзі «Самогубство Заходу» [39] пояснює це явище формуванням нового стилю життя, який базується на матеріалізмі, гедонізмі, девізі «солодкого життя» тощо. Більший темп приросту населення Росії в 1959 – 1990 рр. (0,78 % на рік) порівняно з Україною (0,5 % на рік) та менший темп падіння після 1992 р. (-0,29 % на рік порівняно з -0,58% на рік) пояснюється тим, що в Росії, за статистичними даними, проживає, крім росіян, значна частка мусульманських, північно-кавказьких народів, таких як дагестанці, кабардинці, балкарці, чеченці, інгуші, якути, татари тощо, у яких є характерним не падіння чисельності населення, а значний його приріст.

Чисельність населення США за період з 1900 по 2009 рр. зростала за рахунок адекватної економічної та демографічної політики. США вважався та вважається плавильним котлом націй. СРСР – квазісоюз «республік» під керівництвом «руських слов'ян». Російський варіант базувався і базується на принципі ненависті до іногородців, і сьогодні в межах РФ така тенденція продовжується.

Стратегічні наслідки політики ігнорування людського фактора за період часу до 1953 р. образно проілюстрував відомий економіст М. Шмельов в роботі [30]: «Якось М. Хрущов сказав, що через табори пропустили 17,5 млн. осіб, а потім виявилось, що більше – 24 млн. В революцію, Громадянську війну, в колективізацію, в 1937-му, у Вітчизняну замучили, вбили і заморили приблизно третину населення. Один дуже кваліфікований генетик сказав: «Першокласний людський матеріал був знищений і може бути відновлений приблизно через п'ять поколінь». П'ять разів по 20 – це мінімум 100 років. Беремо крайню точку: 1953-й. Отже, є надія, що приблизно в 2050 р. уже не третій сорт буде визначати наше життя, а знову перший».

Маючи найбільшу територію, РФ займає дев'яте місце в світі за чисельністю населення, тоді як в 1950 р. знаходилася на четвертому. В 2050 р. Росія за цим показником може виявитися в кінці другого десятка країн, а її частка в світовому населенні буде дорівнювати приблизно 1 %, в той час як частка населення США зросте до 3,5 %, а України досягне всього 0,34 %. Несприятливі демографічні процеси значно послаблюють геополітичну потугу Росії. Так, в 2009 р. *віце-президент США Дж. Байден заявив, що скорочення населення, поряд із слабкою економікою та нестійкою банківською системою призводить до падіння російського міжнародного впливу*. Масштаби демографічної кризи в Японії також такі, що взагалі можуть призвести до втрати цією країною статусу та амбіцій великої держави.

Росія стрімко втрачає своє місце у світовій демографічній ієрархії. У 1913 р. на частку власне Росії припадало 4,4 % світового населення. Нині ця частка Росії не перевищує 2,4 % і швидко скорочується. Згідно з прогнозом ООН, до 2050 р. вона скоротиться до 1,1 %.

При цьому Росія займає майже 13 % світової суші – це найбільша в світі, багата природними ресурсами, але вкрай слабо заселена територія. Вона межує з густонаселеними державами, деякі з яких мають претензії на російські землі.

За оцінками, щоб підтримувати чисельність населення Росії на рівні початку ХХІ століття (146 мільйонів), потрібно було б, починаючи з першого року нового століття, приймати щорічно в середньому понад 700 тисяч осіб (нетто-міграція) і поступово нарощувати цей обсяг до 1,2-1,3 млн. в 2030 – 2035 рр. (йдеться, зрозуміло, про порядок величин, а не про точні цифри).

Міграційні перспективи Росії не райдужні, якщо розглядати їх з геополітичної точки зору. Зокрема, масовий приплив китайців на російський Далекий Схід не тільки не привів би до глибинної культурної асиміляції (зважаючи на безпосередню близькість потужного власного культурного материка), а й рано чи пізно міг би сприяти активізації територіальних домагань Китаю [38].

Імміграція скорочується. Якщо за 1981 – 1990 рр. в Росії з колишніх союзних республік прибуло 8,9 млн. осіб, то за 1991 – 2000 рр. – всього 6,9 млн. Крім того, Росія втрачала частину жителів за

рахунок їх еміграції в далеке зарубіжжя, так що загальний міграційний приріст її населення за 1990 – 1999 рр. становив лише 3,3 млн. осіб – менше, ніж у Німеччині за той же час (3,8 млн.).

З року в рік у міграційному прирості Росії зростає питома вага середньоазіатського напрямку, в якому, безумовно, лідирує Узбекистан. Сьогодні середньоазіатська складова досягає майже 42 %, а Узбекистану – 22 %, тоді як ще п'ять років тому ці цифри були 33 і 15 % відповідно. Саме тут, в Середній Азії, знаходиться центр зростання населення на всьому пострадянському просторі. Середньорічні темпи приросту населення в Таджикистані, Узбекистані і Туркменії впродовж останньої чверті століття становили до 3 % і більше. Внаслідок цього вони ж володіють наймолодшою робочою силою на пострадянському просторі, яка формує вихідні молоді міграційні потоки [37, с. 340].

Після 1985 р. населення Німеччини зростає завдяки припливу іммігрантів, який перебиває природне зменшення. В цілому по Європейському Союзу міграційний приріст населення за 1990 – 1999 роки досяг 8,7 млн. осіб, при тому що загальний приріст населення за цей період становив 12,7 млн.

Особливо показовим є досвід США. Зазначене вище скорочення населення Росії слід розглядати на тлі небувалого приросту населення США – 32,7 млн. осіб за 10 років між переписами 1990 і 2000 років; це найбільший абсолютний приріст за міжпереписний період в американській історії.

Сучасний кремлівський варіант «голландської хвороби» – російськомовна «федералізація» держав, які виникли після розвалу СРСР. Процес розпочався зі створення Придністровського (Молдова), Південно-Осетинського, Абхазького (Грузія) анклавів та продовжується розчленуванням України (Крим, Луганська, Донецька області тощо).

Можливо, таким чином керівництво Росії планує вирішити демографічні та геополітичні проблеми країни.

P.S. Продовження цієї статті див. у наступних збірниках ЧДТУ.

Список використаної літератури

1. Economic Report of the President (2013). Jobs, workers and skills, pp. 119–159.
2. Неэкономические грани экономики: непознанное взаимовлияние. Научные и публицистические заметки обществоведов / О. Т. Богомолов, Б. Н. Кузык. – М. : Ин-т экон. стратегий, 2010. – 800 с.
3. Клинова М. Человеческий капитал в Европейском Союзе: государственный и наднациональные контексты / М. Клинова, Е. Сидорова // Вопросы экономики. – 2012. – № 8. – С. 80–97.
4. Becker (1964) Human Capital. N.Y.: Columbia University Press.
5. Геєць В. Економіка та суспільство: непізнані грані взаємовпливу (роздуми над прочитаним) / В. Геєць, А. Грищенко // Економіка України. – 2012. – № 3. – С. 3–24.
6. Балацкий Е. Диссертационная ловушка [Электронный ресурс] / Е. Балацкий // Свободная мысль – XXI. – 2005. – № 2. – Режим доступа : <http://www.scepsis.ru>.
7. Грішнова О. А. Економіка праці та соціально-трудова відносина : підручник / О. А. Грішнова. – К. : Знання, 2004. – 535 с.
8. Кудрин А. Чего мы ждем от правительства / А. Кудрин // Экономическая политика. – 2012. – № 2. – С. 59–72.
9. Economic Report of the President (2009). Education and Labor, pp. 217–233.
10. Аганбегян А. Строительство жилья – локомотив социально-экономического развития / А. Аганбегян // Вопросы экономики. – 2012. – № 1. – С. 53–63.
11. Денисон Э. Исследование различий в темпах экономического роста / Э. Денисон. – М., 1971. – 645 с.
12. Олейник А. Бизнес по понятиям: об институциональной модели российского капитализма / А. Олейник // Вопросы экономики. – 2001. – № 5. – С. 4–25.
13. Economic Report of the President (2011) Improving the quality of life through smart regulation, innovation, clean energy and public investment, pp. 231–267.
14. Статистичний вісник України за 2011 р. – К. : Август Трейд, 2012.
15. Чубайс А. Инновационная экономика в России: что делать? / А. Чубайс // Вопросы экономики. – 2011. – № 1. – С. 120–126.
16. Згуровський М. Вища освіта на зламі суспільного розвитку / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2013. – 8–15 лют. (№ 5).
17. Акаев А. О стратегии интегрированной модернизации экономики России до 2025 года / А. Акаев // Вопросы экономики. – 2012. – № 4.
18. Чухно А. Модернізація економіки та економічна теорія / А. Чухно // Економіка України. – 2012. – № 9. – С. 11–12.
19. US Department of Education. National Centre of Education Statistics (2012).
20. Education. US Census Bureau (2012).

21. Economic report of the President (2010) The current state of the USA health sector. Chapter 7.
22. Макконнелл К. Р. Экономика. Принципы, проблемы и политика / К. Р. Макконнелл, С. Л. Брю. – Т. 2. – М. : Республика, 1992. – С. 171.
23. Хомяков В. Экономика современной Украины / В. Хомяков, И. Бакум. – К. : Кондор, 2009. – 427 с.
24. Лібанова Е. Соціальні проблеми і соціальні важелі конкурентоспроможності української економіки / Е. Лібанова. – 2009. – С. 5–19.
25. Economic report of the President (2010) Fostering productivity growth through innovation and trade, pp. 259–284.
26. Соболева И. В. Развитие образования – вклад в будущее нации [Электронный ресурс] / И. В. Соболева. – Режим доступа : <http://lib.convdocs.org/download/docs-213755/213755.doc>.
27. The foundation of growth. Economic report of the President, Febr. 2011, pp. 53–79.
28. Каценелинбойген А. Размышления о судьбе России / А. Каценелинбойген // ЭКО. – 1999. – № 4. – С. 156–169.
29. Менделеев Д. И. Сочинения / Д. И. Менделеев. – Т. 24. – М. : Изд-во АН СССР, 1954.
30. Забезпечення підвищення ефективності національної економіки : кол. наукова монографія / [Хомяков В. І., Бакум І. В. та ін.] ; за ред. проф. В. І. Хомякова. – Черкаси, 2013. – 441 с.
31. Шульгина Е. В. Развитие человеческого потенциала / Е. В. Шульгина. – М. : Moscow Business School, 2008.
32. Корчагин Ю. Модернизация экономики России невозможна без изменения парадигмы развития и модернизации человеческого капитала / Ю. Корчагин. – М. : Стратегия 2020, 2012.
33. Аганбегян А. Почему мы не идем в ногу с передовыми странами? / А. Аганбегян // Экономическая политика. – 2011. – № 5.
34. Полтерович В. Гипотеза об инновационной паузе и стратегия модернизации / В. Полтерович // Вопросы экономики. – 2009. – № 5. – С. 4–23.
35. Полищук Л. Нецелевое использование институтов: причины и следствия / Л. Полищук // Вопросы экономики – 2008. – № 8.
36. Ясин Е. Институциональные проблемы России в мировом контексте / Е. Ясин, М. Снеговая // Вопросы экономики. – 2010. – № 1. – С. 114–128.
37. Российская экономика в 2013 году. Тенденции и перспективы. – М. : Изд-во ин-та Гайдара, 2014. – С. 355.
38. Вишневецкий А. Великая малонаселенная держава / А. Вишневецкий // Россия в глобальной политике. – 2003. – Т. 1, № 3. – С. 54–72.
39. Patric J. Buchanan (2002) The death of the west: how dying population and immigrant invasions imperil our country and civilization. Dunne Books.

References

1. Economic report of the President (2013) Jobs, workers and skills, pp.119–159.
2. Bogomolov, O. T. and Kuzyk, B. N. (2010) Non-economic facets of the economy: unknown interference. Scientific and journalistic notes of sociologists. Moscow: Institute of Economic Strategies, 800 p.
3. Klinova, M. and Sidorova, E. (2012) Human capital in the European Union: national and supranational contexts. *Voprosy ekonomiki*, (8), pp. 80–97.
4. Becker (1964) Human capital. N.Y.: Columbia University Press.
5. Heyets, V. and Gritsenko, A. (2012) Economy and society: unknown facets of interference (reflection on read). *Ekonomika Ukrainy*, (3), pp. 3–24.
6. Balatsky, E. (2005) Dissertation trap. *Svobodnaya mysl – XXI*, (2). [Internet]. Available from: <<http://www.scepsis.ru>>
7. Grishnova, O. A. (2004) Labor economics and labor relations. Kyiv: Znannya, 535 p.
8. Kudrin, A. (2012) What do we expect from the government. *Ekonomicheskaya politika*, (2), pp. 59–72.
9. Economic report of the President (2009) Education and labor, pp. 217–233.
10. Aghanbegyan, A. (2012) Construction of housing – the locomotive of economic and social development. *Voprosy ekonomiki*, (1), pp. 53–63.
11. Denison, E. (1971) Study of differences in the rate of economic growth. Moscow, 645 p.
12. Oleinik, A. (2001) Business on concepts: about an institutional model of Russian capitalism. *Voprosy ekonomiki*, (5), pp. 4–25.
13. Economic report of the President (2011) Improving the quality of life through smart regulation, innovation, clean energy and public investment, pp. 231–267.
14. Statystychnyy visnyk Ukrayiny za 2011 r. (2012) Kyiv: Avhust Treyd.
15. Chubais, A. (2011) Innovative economy in Russia: what to do? *Voprosy ekonomiki*, (1), pp. 120–126.
16. Zgurovsky, M. (2013) Higher education at the turn of social development. *Dzerkalo tyzhnya*, (5).
17. Akayev, A. (2012) About the strategy of integrated modernization of Russian economy before 2025. *Voprosy ekonomiki*, (4).
18. Chukhno, A. (2012) Modernization of economy and economic theory. *Ekonomika Ukrainy*, (9), pp. 11–12.

19. US Department of Education (2012) National Centre of Education Statistics.
20. Education. US Census Bureau (2012).
21. Economic report of the President (2010) The current state of the USA health sector, (7).
22. McConnell, K. R. and Brue, S. L. (1992) Economics. Principles, Problems and Policies. (2). Moscow: Respublika, p. 171.
23. Khomiakov, V. and Bakum, I. (2009) Economy of modern Ukraine. Kyiv: Kondor, 427 p.
24. Libanova, E. (2009) Social problems and social leverages of the competitiveness of Ukrainian economy, pp. 5–19.
25. Economic report of the President (2010) Fostering productivity growth through innovation and trade, pp. 259–284.
26. Soboleva, I. V. The development of education – contribution to the future of the nation [Internet]. Available from: <<http://lib.convdocs.org/download/docs-213755/213755.doc>>
27. The foundation of growth (2011) Economic report of the President, pp.53–79.
28. Katsenelinboigen, A. (1999) Reflections on the fate of Russia. *IVF*, (4), pp. 156–169.
29. Mendeleev, D. I. (1954) Works, (24). Moscow: USSR Academy of Sciences.
30. Khomiakov, V. I., Bakum, I. V. et al. (2013) Improving the efficiency of national economy. Collective scientific monograph. Cherkasy, 441 p.
31. Shulgina, E. V. (2008) Human development. Moscow Business School. Moscow.
32. Korchagin, Yu. (2012) Modernization of Russia's economy is not possible without changing the paradigm of development and modernization of human capital. Moscow: Strategy 2020.
33. Aghanbegyan, A. (2011) Why do not we keep up with the advanced countries? *Ekonomicheskaya politika*, (5).
34. Polterovich, V. (2009) Innovation pause hypothesis and modernization strategy. *Voprosy ekonomiki*, (5), pp. 4–23.
35. Polishchuk, L. (2008) Misuse of institutions: the causes and consequences. *Voprosy ekonomiki*, (8).
36. Yasin, Ye. and Snegovaya, M. (2010) Institutional problems of Russia in global context. *Voprosy ekonomiki*, (1), pp. 114–128.
37. Russian economy in 2013. Trends and Prospects (2014). Moscow, Izd-vo in-ta Gaydara, p. 355.
38. Vishnevsky, A. (2003) Great underpopulated state. *Rossiya v globalnoy politike*, Vol. 1, 3, pp. 54–72.
39. Patric, J. Buchanan (2002) The death of the west: how dying population and immigrant invasions imperil our country and civilization. Dunne Books.

Стаття надійшла до редакції 18.04.2014.

Відомості про автора

В. І. Хомяков, доктор технічних наук, професор, Черкаський державний технологічний університет.